

ԳՈՆԱՐԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԱՄԻՐԳՈՎԼԱԹ ԱՄԱՍԻԱՅԻՆ ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՇՈՐ ՏԵՍԱԲԱՆ

Հայ գիտական մատենագրության երախտավորներից մեկի՝ Ժե դարի հայ բժշկապետ Ամիրգովլաթ Ամասիացու բժշկագիտական ընդգրկուն ժառանգությունը ժամանակակից ուսումնասիրողներին հնարավորություն է ընձեռում նրա մատենագրական ժառանգությունը դիտարկել իր տարբեր դրսևորումներով: Ի մասնավորի՝ կրկին անգամ արժևորելով նրան որպես Ժե դարի գործնական-կիրառական բժշկության մեծ երախտավորի, նրա բժշկարանները առիթ են տալիս Ամիրգովլաթին գնահատել նաև որպես հայ միջնադարյան բժշկության տեսաբան գիտնականի: Անշուշտ, Ամիրգովլաթի բժշկագիտական ժառանգության տեսական բժշկության դիտարկումների հանրագումարը նրա «Ուսումն բժշկութեանն է այս» գործն է, որը կարող է համարվել միջնադարյան հայ տեսական բժշկագիտության մի կատարյալ հանրագիտարան: Այստեղ հեղինակը քննություն է ենթարկել տեսական բժշկությանն առնչվող բնախոսություն, կազմախոսություն, առողջապահություն և հիգիենային առնչվող բազմաթիվ խնդիրներ: Ի մասնավորի՝ հայ բժշկության պատմության հմուտ մասնագետ ակադ. Լ. Հովհաննիսյանը «Բժշկության պատմությունը Հայաստանում» հինգհատորյա կապիտալ աշխատության մեջ հանգամանակից վերլուծության ենթարկելով Ժե դարի մեծ բժշկապետի ստեղծագործությունները, բարձր է գնահատում Ամիրգովլաթին, առաջին հերթին որպես տեսաբան գիտնականի, որն ավելի առարկայորեն և ամբողջական է դրսևորվում «Ուսումն բժշկութեանն է այս» գործի մեջ (27, շ. 21-36): Նշենք, որ Ամիրգովլաթի տեսական բժշկության հայացքներին անդրադարձել են նաև հայ բժշկության պատմության այլ ուսումնասիրողներ, մասնավորապես Ավ. Տեր-Պողոսյանը «Բիոլոգիական մտքի զարգացումը Հայաստանում» արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ (12, էջ 401-415), Գ. Հարությունյանը («Гигиена и акушерство в Армении в древние и средние века» (17, շ. 123-128, 154-229), Ս. Վարդանյանը (14, շ. 512-517, 541-552; 19) և այլք: Ամիրգովլաթ մեծ բժշկապետի «Ուսումն բժշկությանն է այս» գործի մեր որակումը՝ որպես իր ժամանակի հայ բժշկագիտության տեսական բնագավառի ամենաընդգրկուն գործի՝ հիմնավորվում է այն պատճառաբանությամբ, որ մինչև Ամիրգովլաթը ստեղծված հայերեն բժշկարանները հիմնականում քննարկել են դեղագիտական կամ կլի-

նրկական բժշկությունը վերաբերող հարցեր (նկատի ունենք «Գազիկ-Հեթումյան» բժշկարանը, Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարություն» և Գրիգորիսի «Քննություն բնութեան մարդոյ և նորին ցաւոց» բժշկարանները): Այնինչ խնդրո առարկա ստեղծագործության մեջ Ամիրզովլաթն առանձին բաժիններով (բնախոսություն, մարդակազմություն, առողջապահություն, հիգիենա) համակարգված ձևով բժշկագիտական վերլուծության է ենթարկում վերոնշյալ ոլորտների բազմաթիվ տեսական հարցադրումներ: Իր իսկ՝ Ամիրզովլաթի վկայությունմբ, այս գործի ստեղծման հիմնական շարժառիթներից մեկը հայերեն բժշկարաններում տեսական բժշկության ամփոփ շարադրանքի պակասն է եղել, և լրացնելու համար այդ բացն ու իր գործին հանրագիտական բնույթ տալու նպատակով Ամասիացի բժշկապետը օգտագործել է իր ժամանակի բժշկագիտությունը հայտնի թե՛ օտար և թե՛ հայ բժիշկ գիտնականների գործերը. «... գրուեցաւ գիրքս այս ի յարապի լեզուէ և ի պարսի լեզուէ ի հայ բառս մեր: Եւ ոչ գտայ ի բառս հայոց այս ձևովս բժշկարան» (ՄՄ, ձեռ. 2^ր 8871, էջ 182ա): Ինչ վերաբերում է «... գրուեցաւ գիրքս այս ի յարապէ լեզուէ և ի պարսի լեզուէ ի հայ բառս մեր» արտահայտությանը, ապա այն չպետք է կասկածի տեղիք տա Ամիրզովլաթի հեղինակ լինելու հարցում: Ինչպես հայտնի է, միջնադարում արաբերենն արևելքում դարձել էր գիտական շարադրանքի հիմնական միջազգային լեզուն: Արաբերեն էին շարադրում իրենց գիտական ստեղծագործությունները ոչ միայն արաբները, այլ նաև ուրիշ ազգերի քրիստոնյա գիտնականները: Այդ ժամանակաշրջանում հունարենից, ասորերենից, եբրայերենից արաբերեն թարգմանվեցին բազմաթիվ գիտական գրվածքներ, և եթե մեկը, դիցուք, կամենար գրել բժշկության մասին, անհրաժեշտաբար պետք է դիմեր արաբերեն գրականությանը: Անշուշտ, Ամիրզովլաթը քաջատեղյակ էր իրենից առաջ ապրած հայ բժիշկների ստեղծագործություններին: Այդ մասին նույնպես վկայում է ինքը՝ Ամիրզովլաթը. «Եւ ի յայս բանից առին առաջին բժշկապետքն մեր՝ Մեծն Մխիթար բժիշկն, եւ Ահարոն բժիշկն, եւ որդի նորա՝ Ստեփանոս բժիշկն, եւ տոհմն նորա՝ Ճոշլին բժիշկն, եւ Սարգիս բժիշկն, եւ Վահրամ բժիշկն, որ շատ գրեանք շիներ էին վասն դեղերուն զաւրութեանն եւ աւգտութեանն. կարճառատ էին արել... եւ այս պատճառաւ՝ այլ ազգաց կարաւտ էաք» (3, էջ 2): Ամիրզովլաթի կատարյալ տեղյակությունը հայկական աղբյուրներին էլ ավելի ակնհայտ է դառնում, երբ մեր հեղինակի բժշկարանները համեմատում ենք ավելի վաղ ստեղծագործած հայ բժիշկների գործերի հետ: Օրինակ՝ աղբյուրագիտական զուգահեռներ անցկացնելով «Ուսումն բժշկութեան» գրքի «Վասն շինուածոյ և յօրինուածոյ աչացն» հատվածի և Աբուսայիդի «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» աշխատության մեջ տեղ գտած Մխիթար Հերացու գրչին պատկանող համանուն պատառիկի հետ (խոսքը վերաբերում է Աբուսայիդի «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» աշխատութեան ժէ դ. բժիշկ Ասար Սեբաստացու խմբագրած օրինակին)՝ Ս. Վարդանյանն այն կար-

ծիրքն է հայտնում, որ այս երկու հատվածների հիմքում ընկած է աչքի թաղանթների ու հեղուկների գալենյան դասակարգումը և բնագրագիտական առումով գրեթե կրկնությունն են: Այս կապը շատ ավելի ակնառու է Հերացու «Ջերմանց մխիթարութեան» և Ամիրգովլաթի «Օգուտ բժշկութեան» աշխատությունների տեղային հիվանդություններին նվիրված բաժինները համեմատելիս (9, էջ 210-211):

«Ուսումն բժշկութեանն է այս» գործը կազմված է 50 գլուխներից, որոնք ընդգրկում են, ինչպես նշվեց, տեսական բժշկագիտության գրեթե բոլոր բաժինները: Բժշկարանի սեղմ առաջաբանին հետևում է առաջին՝ «Յառաջն յիշենք զբժշկութեան ուսումն և «զչնոր[հ]քն որպէս է, և զարրութիւն ինչ է, և բժշկն որպէս պիտի և որպէս ճանաչեն զդեղն մահու» գլուխը, որը յուրահատուկ մի մուտք է ամբողջ ստեղծագործության համար: Ամիրգովլաթն այստեղ շարադրում է իր մտորումները բժշկի մասնագիտության և բարոյական նկարագրի խիստ անհրաժեշտ և պարտադիր որակական չափանիշների վերաբերյալ. «Եւ բժշկն այլ պիտի որ իմաստուն լինի եւ գիտուն և յուլ չլինի և պարծենկոտ եւ սուտ գրուց չի լինի և վարպետի աշակերտել լինի և շատ գրեանք կարդացել և շատ թաճրուպանի գտել: Եւ խելոք և խրատայտու լինի և տամահի չի լինի և յաղքատաց իրք չի քնքշայ և ողորմած սիրտ լինի և յաղքատաց տամահ չայնէ, և զպետն ըղորդ առնէ: Եւ թէ այսպէս չի լինի, զոր ասցի, նայ լաւն այն է, որ զինքն ի հիւանդի խէշ չի տանէն և նորայ դեղ չառնէ» (ՄՄ, ձեռ. 2^ր 8871, էջ 3բ): Բժշկի բարոյական և մասնագիտական կատարելության այս պահանջները դեռևս անտիկ բժշկագիտության մեջ իրենց կատարյալ ձևակերպումն են ստացել «Հիպոկրատյան հավաքածու» (*Corpus Hippocraticum*) «*Praecepta*» և «*De habitu decenti*» գրքում (23, Շ. 202-208): Ի դեպ՝ դրանից էլ ավելի վաղ հնդկա-տիբեթական բժշկության մեջ գոյություն է ունեցել մի առանձին բնագավառ՝ «չժուդ-չի» (բժշկական բարոյականություն՝ էթիկա), որտեղ մանրամասն անդրադարձ կա բժշկի համար պարտադիր հինգ հիմնական հատկանիշներին. իմաստություն, նվիրվածություն իր մասնագիտությանը, հաճելի արտաքին, աշխատասիրություն և խորը բժշկական գիտելիքներ (18, Շ. 35-42):¹ Բժշկարանի առաջին գլխին հաջորդում է բնախոսությանը նվիրված բաժինը: Ժէ դարի բժշկապետը, հետևելով աշխարհի և մարդու արարման մեկնաբանմանը, գրում է. «Եւ արարիչն Աստուած քան զմարդն փառաւոր իրք չէ ստեղծել»: Նրա բնախոսական պատկերացումների հիմքում ընկած է ողջ միջնադարում գերիշխող, արևելյան փիլիսոփայության մեջ ծնունդ առած և հունական բնափիլիսոփայության մեջ էմպեդոկլի և Անաքսագորի կողմից տեսության վերածված չորս սկզբնատարրերի (կրակ, հող, օդ, ջուր),

¹ Ավելորդ չէ նշել, որ ներկայումս բժշկական էթիկան, որպես գիտության ուսումնասիրության մի առանձին բնագավառ, լայն հետաքրքրության առարկա է դարձել ոչ միայն բժիշկների, այլև փիլիսոփաների և հոգեբանների համար (24):

որոնց Արիստոտելն ավելացրեց հինգերորդը՝ եթերը (*pneuma*), հանրահայտ ուսմունքը²: Ըստ Ամիրդովլաթի յուրաքանչյուր գոյ նույնպես չորս տարրերից է

² Քանի որ այս չորս սկզբնատարրերի տեսությունն է հիմնականում ընկած Ամիրդովլաթի բնագիտական պատկերացումների հիմքում, նպատակահարմար է քիչ ավելի հանգամանորեն անդրադառնալ անտիկ բնափիլիսոփայության մեջ գիտական ուսմունքի վերածված այդ տեսակետին:

Հին Արևելքում աշխարհի արարման սկիզբը համարվում էին տիեզերական երեք տարրերը. ջուրը, որը որպես աշխարհաստեղծման սկզբնատարր, ընդունվել է եգիպտացիների, հնդիկների և մի շարք այլ արևելյան ժողովրդների կողմից. օդը, որը հնդիրանական պատկերացումների մեջ կատարում էր «համաշխարհային հոգու» դեր, նույնացվում էր տիեզերքի սկզբնական վիճակի հետ և համարվում նրա ստեղծման միակ սկզբնատարր, և կրակը, որին որպես տիեզերական սկզբնատարրի հատուկ նշանակություն է տրվել գուսատրիզմի մեջ (30, Ը. 57):

Հունական բնափիլիսոփայության մեջ (Ք. ա. XV-V դդ.) կյանքի և շարժման սկիզբ են համարվել տիեզերական սկզբնատարրերը (Փալեսի մոտ՝ ջուրը, Հերակլիտի մոտ՝ կրակը, Անաքսիմենի մոտ՝ օդը), որոնցից յուրաքանչյուրին վերագրվում էր յուրօրինակ «բնություն» (*physis*): Այս սկզբնատարրերի խառնվելով է, ըստ այդ տեսության, ծագել թե՛ երկինքը (արև, աստղեր, լուսին) և թե՛ երկիրը (իր բուսական և կենդանական աշխարհով) (30, Ը. 76-77):

Ի տարբերություն իր նախորդների էմպեդոկլը, իսկ այնուհետև Անասագորը (Ք. ա. V դ. աշխարհի ստեղծման նախասկիզբը համարում էին տիեզերական չորս տարրերը համատեղ, որոնք հավերժ են, որակապես անփոփոխ և միատարր: Այդ տարրերի տարբեր քանակական համակցությունները դառնում են ցանկացած որևէ «բանի» սկիզբ: Ըստ այդ ուսմունքի՝ յուրաքանչյուր գոյ չորս տարրերից է կազմված, իսկ նրանց մեջ ընթացող գործառույթները պայմանավորված են այդ նույն տարրերի որակական և քանակական տարամետ հատկություններով (30, Ը. 289-303): Այս տեսակետն իր հետագա զարգացումը գտավ Լևկիպի և Գեմոկրիտի ատոմիստական տեսության մեջ: Ուշ շրջանի դոկսոգրանները մասնավորապես Գեմոկրիտին էին վերագրում ատոմիստական տեսության ստեղծումը:

Ըստ պլատոնյան աշխարհաստեղծման փիլիսոփայության՝ տիեզերքը Արարչի (Գեմիտրոզ) ստեղծագործության արդյունքն է, իրականացված անհարաժեշտության սկզբունքով: Տիեզերքը նրա կողմից դիտարկվում է որպես կենդանի երևույթ, օժտված՝ մտքով և հոգով (տիեզերքը=միտք, հոգի, մարմին), որտեղ տեղ են գտել բոլոր տեսանելի և կենդանի մարմիններն ու գոյացությունները: Նա գտնում է, որ բնության մեջ ամենակատարյալը չորս սկզբնատարրերն են, որոնք անշունչ են, յուրաքանչյուրն ունի իրեն բնորոշ «*PHYSIS*»-ը և որակական հատկանիշները. կրակը շարժուն է, այն կազմող մասնիկները թեթև են, ունեն բուրգի (տետրաէդա) ձև, ճառագում են լույս և տափոթյուն: Օդը թափանցիկ է, փոխակերպվելով կարող է դառնալ մշուշոտ և մառախլապատ, ջուրը՝ երկու տեսակի է՝ հեղուկ և դյուրահալ, առաջինի մեջ մտնում են բոլոր տեսակի հեղուկները, իսկ երկրորդի մեջ՝ այն պինդ մարմինները, որոնք հավիվում են տափոթյունից, հողը՝ բնության մեջ հանդիպում է քարի, կավի, աղի տեսքով: Այս տարրերը, կազմված լինելով որակապես տարբեր փոփոխ մասնիկներից, բնության մեջ պատահականորեն իրար հանդիպելով, բախվելով և խառնվելով դառնում են յուրաքանչյուր «գոյի» սկիզբը: Ի դեպ՝ պլատոնյան այս գաղափարները, մասնավորապես, շատ ավելի ամբողջական են ձևակերպված նրա ուշ շրջանի ստեղծագործություններից մեկում՝ «Տիմեոս»-ում (28, Ը. 469-474, 495-505):

Հետևելով իր հանճարեղ ուսուցչին՝ Պլատոնին, Արիստոտելը ևս ընդունում է տիեզերքի հավերժ և անփոփոխ լինելու գաղափարը: Թե՛ տիեզերքում և թե՛ ենթալուսնային աշխարհում գործում են չորս սկզբնատարրերը, որոնց նա ավելացրեց հինգերորդը՝ եթերը

կազմված և նրանց մեջ տեղի ունեցող երևույթները պայմանավորված են այդ նույն տարրերի քանակական և որակական տարամերժ հատկություններով: Ամիրդովլաթն այս նույն տեսանկյունից է ներկայացնում բժշկարանում քննարկվող կենսաբանական բազմաթիվ խնդիրներ, հավելելով, որ այս շորս տարրերն օժտված են ոչ միայն իրարամերժ, այլ նաև՝ ուրիշ հատկություններով և դրանք զուգակցվելով միմյանց հետ՝ ներդաշնակություն են ստեղծում թե՛ բնության մեջ, թե՛ մարդու օրգանիզմում. «Գիտացիր, որ բժշկապետքն շատ խառնք են ասացել ... թէ ըստուխուսաթն մայեայ է և նիւթ է, որ է կրակն և քամին և ջուրն և հողն և ամէն, որ խառնուած է ի նոցանէ՝ ծնել յուժով, չէ թէ զաւրովէնով: Եւ Բ (2) թեթև են և Բ(2) ծանդըր: Բ(2) թեթևն՝ կրակն և քամին և Բ(2) ծանդըն՝ ջուրն և հողն: ... Եւ այս նիւթերս, որ յիրար խառնուեցան յուժով չէ, թէ բնութեամբ: Եւ այսոնց խառնելուն պատճառն Բ(2) ցեղ է մէկն ըզորդ և մէկն ծուռ: Եւ այն, որ ըզորդ է, այն է, որ զուգվի և մարմին ու նայ ի շորս նիւթէ լման յիրար խառնի, որ մէկ մէկէ յաւելի կամ պակաս չի լինի, այն, որ մուհատի է: Եւ այն, որ ծուռ է, այն է, որ այս նիւթերուս յաւել է մէկն և Գ (3) պակաս, կամ Գ (3) ավել Ա (1) պակաս, կամ տաք կասէն կամ հով» (ՄՄ, ձեռ. Հ^ր 8871, էջ 7ա): Այս շորս տարրերին համապատասխան՝ օրգանիզմում գոյություն ունեն շորս հիմնական հեղուկներ՝ արյուն, լորձ, սև և դեղին մաղձ, որոնց ներդաշնակ հավասարակշռությունը պայմանավորում է մարդու առողջ վիճակը, իսկ հավասարակշռության խախտումն արտահայտվում է տարբեր հիվանդագին փոխակերպումներով. «... ամէն մէկին խառնըվիւն մէկ մէկի հակառակ է ստեղծել Արարիչն Աստուած ...», իսկ սրանց զուգակցումը երկու կերպ է լինում՝ «ըզորդ» (ճիշտը) և «ծուռ» (սխալ): «Ըզորդը» օրգանիզմի շորս հեղուկների հավասարակշռված խառնվելն է, իսկ «ծուռը» երբ այս հեղուկներից որևէ մեկը գերակշռում է: Այս հիմնական հեղուկները գոյանում են համապատասխան օրգաններում. արյունը՝ սրտում, լորձը՝ ուղեղում, դեղին մաղձը՝ լյարդում, սև մաղձը՝ փայծաղում: Արյան բնությունը որին տաքացնում է պնևման, սառն

(pneuma): Այս տարրերի «բնությունից» (physis) են ծագել ինչպես երկնային մարմինները, այնպես էլ անօրգանական և կենդանական աշխարհը: Բնությունն է (physis) յուրաքանչյուր գոյի՝ կենդանական թե՛ բուսական, պարզ մարմիններ թե՛ տիեզերական տարրեր, սկիզբը (arché): «Երկնի մասին» արակտատի մեջ հանճարեղ Ստագիրացին մանրամասնորեն վերլուծում է «տարր» հասկացությունը (արդյո՞ք դրանք անհաշիվ են, թե՞ որոշակի թիվ ունեն, ի՞նչ բնորոշ հատկանիշներ ունեն, ինչպիսի՞ փոխակերպումների են ենթարկվում): Ինչ վերաբերում է անօրգանական աշխարհին՝ ֆիզիկական մարմիններում այդ «տարրերի» համակցությունները բարդ չեն. մի կողմից կարող են գերակշռել թեթև տարրերը (կրակ, օդ), մյուս կողմից՝ ծանր տարրերը (ջուր, հող) (Օ небе, 16, т. 3, с. 265-273, 341-363): Այս խնդիրներին՝ մասնավորապես կենդանական և բուսական աշխարհում բնության մեջ շնչավոր գոյերի բազմազանության, արտափին միջավայրին նրանց հարմարվելու ունակության, բազմամալու (ծնունդ, զարգացում, մահ) հատկություններին ավելի հանգամանորեն անդրադառնում է Արիստոտելը «Առաջացման և ոչնչացման մասին» աշխատության մեջ (Օ возникновении и уничтожении, 16, т. 3, с. 381-440):

է, կարմիր գույնի է, լորձը՝ խոնավ է, սառը, սպիտակ, կաշուն, դեղին լեղին դառն է, չոր, կազմված է արյան և սննդի ճարպոտ մասերից, սև լեղին՝ սառն է, չոր, ծայրահեղ թանձր: Արյունը սնում է մարմնի բոլոր մասերը և համարվում է կենսական ջերմության աղբյուր: Մարմնի ներքին ջերմությունն ապահովում է պնևման, որը օդի հետ միասին շնչելու ընթացքում մտնում է թոքերը, անջատվելով օդից թափանցում է արյան մեջ և արյան շրջանառության միջոցով ապահովում օրգանիզմի կենսունակությունը: Բժշկարանում նմանատիպ մոտեցմամբ են ներկայացված կենսաբանական մյուս բոլոր երևույթները: Սա, փաստորեն, բժշկագիտության մեջ հայտնի հիպոկրատյան հեղահյուսվածի արտաբանության տեսությունն է, որը մոտ քսաներկու դար մնաց հիվանդությունների ախտածագումը բացատրող միակ գիտական տեսությունը: Ըստ այս տեսության, օրգանիզմում ընթացող թե՛ նորմալ և թե՛ ախտաբանական պրոցեսների հիմքը չորս հեղուկների «բնությունն» է (*physis*)³, որն իր գիտական համոզիչ մեկնաբանումն է գտել «Հիպոկրատյան հավաքածու» «*De natura hominis*» գրքի մեջ (27, Ը. 138-203): Հիպոկրատի գրչին պատկանող ամենավաղ ստեղծագործություններից մեկի՝ «Պրի, ջրի, տեղանքի մասին» (*De anre, agnis*) տրակտատում (Ք. ա. V դ. 30-20-ական թվականներ) մարդկանց չորս կոնստիտուցիոնալ խառնվածքները (տիպերը) հեղինակը բնութագրել է հիմք ունենալով մարդու օրգանիզմում մշտապես առկա չորս հորմոնների որակական և քանակական հատկությունները (21, Ը. 278-302): Այս հեղահյուսվածներ, ըստ տարվա եղանակների, քանակական և որակական փոփոխությունների են ենթարկվում: Ձմռանը գերակշռում է լորձը, գարնանը՝ արյունը, ամռանը՝ դեղին մաղձը, աշնանը՝ սև մաղձը (21, *De natura hominis*, Ը. 201-203): Հեղահյուսվածի այս երկարակյաց տեսությունը բժշկագիտության մեջ հարատևեց մինչև VII դ., մինչ գերմանացի կենսաբան Ռուդոլֆ Վիրխովը բնախոսության մեջ առաջ քաշեց «բջջային» տեսությունը (25, Ը. 424-425):

Տեսական բժշկագիտական հարցեր արծարծող խնդրո առարկա բժշկարանի մի առանձին բաժին նվիրված է սաղմնաբանական խնդիրներին: Ամիր-

³ Անտիկ հունական բնափիլիսոփայության մեջ «*physis*» բառն ուներ հատուկ իմաստային նշանակություն, որը տարբերվում է «բնություն» եզրի ներկայիս ընկալումից: «*Physis*» բառը ծագել է հունարեն «ֆյու» (*φύο*) բայից (ծնել, լույս աշխարհ գալ, ստեղծել), որը մոտ է հնդկարական «*bheu*» բառարմատին՝ (անել, ծագել, ծնել): Այս արմատից են նաև հայերեն «*bujs*» և ռուսերեն «*былье*» բառերը, որոնց իմաստային նշանակությունն է՝ անել, ծնվել: Եվրոպական մի շարք լեզուներում «*bheu*» արմատը հավասարազոր է «*phuo*» արմատին՝ «լինել» (ֆրանսերեն՝ *je fus*, անգլերեն՝ *to be*): «*Phuo*» արմատից ծագած «*physis*» բառը, որի սկզբնական իմաստն էր «անել», «զարգանալ», շուտով ստացավ ավելի լայն իմաստային բնորոշում, իր մեջ ներառելով թե՛ կենդան և թե՛ անկենդան բնության իմաստները (22, Ը. 184-185): Ք. ա. V-VI դդ. «*physis*» տերմինը հաստատապես մտավ բնափիլիսոփայական և բնագիտական գրականության մեջ, իսկ բժշկական գրականության մեջ այն կիրառում գտավ Ք. ա. V դարավերջին, մասնավորապես՝ «Հիպոկրատյան հավաքածուի» մեջ (29, Ը. 79-83):

դոլլաթի սաղմնաբանական պատկերացումները ևս արձագանքում են անտիկ և միջնադարյան բնափիլիսոփաների և բժիշկների ընկալումներին, ըստ որի զավակը գոյանում է տղամարդու և կնոջ սերմերի միացումից, մերձավորության ժամանակ. «Եւ գիտացիր, որ ժամ կնիկն և այրիկն իրար մերձենան, նայ այն արգանդին բերանն կու բացվի և յոր ժամ զսերմն ի ներս առնու, հանց կու փակվի, որ երկթէ միլ խոթես շի բացվիլ և սերմն կու մնայ ի յարգանդն կնկանն: Եւ կնկան սերմն յարկանն խառնի և սնին» (ՄՄ, ձեռ. 2^ր 8871, էջ 9բ): Ըստ Ամիրգոյվլաթի՝ սաղմի կենսունակութունը պայմանավորված է ոչ միայն տղամարդու և կնոջ սերմի առողջ և կենսունակ լինելուց, այլ նաև՝ ամբողջ օրգանիզմում ընթացող լիարժեք կենսաբանական պրոցեսներով, պտուղը մոր արգանդում սնվում է դաշտանային արյունով, որը երեխային կերակրող մոր ստինքներում փոխակերպվում է կաթի: Այս դեպքում նույնպես զգացվում է գալենյան և արիստոտելյան բնագիտական գաղափարների ազդեցությունը⁴: Պտղի կազմավորումը արգանդում Ամիրգոյվլաթը ներկայացնում է հետևյալ կերպ. ամենից առաջ կազմավորվում են սիրտը, ուղեղը, լյարդը և 40 օր հետո միայն՝ մկանները «միս է կապում», ապա ոսկրերը, անոթները, շղերը և այլ «զօղվածքներ» (օրգաններ): Հղիության ամբողջ ընթացքը տևում է 38-ից 39 շաբաթ, ավելի ճիշտ՝ 9 լուսնային ամիս, և կամ մոտավորապես 260-266 օր, իսկ այս ժամանակամիջոցից շեղումները ազդում են պտղի կենսունակության վրա:⁵ Սաղմնաբանությունն առնչվող Ամիրգոյվլաթի վերոնշյալ դիտարկումները արժևորվում են թեկուզ հենց այն պատճառով, որ, ինչպես հայտնի է գիտական մտքի զարգացման տեսանկյունից, ուզածդ տեսակետ քննելիս, առավել ևս եթե խոսքը միջնադարյան գիտության մասին է, կարևոր են ոչ միայն խնդրի առաջարկվող լուծումները (որոնք, բնականաբար, կարող են հեռու լինել ժամանակակից գիտական ընկալումներից), այլև թեկուզ հենց այդ խնդրի արժարժումը:

⁴ Ըստ Արիստոտելի, սերմն առաջանում է արյունից «եփվելու» պրոցեսով, առնասաբակ արիստոտելյան կենսաբանության մեջ «եփվելու» երևույթին հատուկ նշանակություն է տրվում (կերակրից եփման պրոցեսով արյունն է գոյանում, իսկ արյունից՝ եփման միջոցով՝ սերմը): Սերմը ապագա հասուն օրգանիզմի հիմքն է, նրանից են ծագում բոլոր հյուսվածքներն ու օրգանները, այլ կերպ ասած՝ սերմնաբջիջում նախապես կամ ավարտուն օրգանիզմի բոլոր բաղկացուցիչները (15, ԿՌ. I, 1, 64a 31-42, 640b 1-4, 641b 43-63; ԿՌ. II, 1, 646b 11-28): Մարմինը կենսունակ է դարձնում «հոգին», որով տարբերում են կենդան և անկենդան մարմինները: «Հոգուն» վերագրվում է երեք հատկություն՝ ահողական, զգայական և իմացական: Առաջինից սաղմի մեջ արթնանում է բուսական զգայությունը, երկրորդից՝ կենդանական զգայությունը և երրորդից՝ իմացական կամ հոգու գորությունը (16, T. 1, O քալե, c. 371-373, 401-405):

⁵ «Ուսումն բժշկութեանն է այս» գործի մեջ Ամիրգոյվլաթի բնագիտական-սաղմնաբանական պատկերացումներին մասնավորապես, անդրադարձել է մանկաբարձ գինեկոյոզ պրոֆ. Գ. Հարությունյանը, հայ միջնադարյան բժշկության մեջ մանկաբարձության և գինեկոյոզիային նվիրված իր աշխատության մեջ այդ տեսակետները համարելով բավական առաջադեմ և իրական (17, c. 146-147, 157-160):

«Ուսումն բժշկութեանն է այս» բժշկարանի մարդակազմութեանն առնչվող դիտարկումները ևս ընդհանուր առմամբ արտացոլում են միջնադարյան կազմախոսական պատկերացումները, որոնց հիմքը գալենյան անատոմիան էր: Եվ սա բնական է, քանզի մարդակազմութեան բնագավառում մինչև VI դ. կազմախոսութեանը նվիրված Գալենի դասական աշխատություններն անփոխարինելի ուղեցույց էին միջնադարյան բժիշկների և բժշկագետների համար (20): Հաղթահարել հին իմաստունների և բժիշկների հեղինակությունը (Արիստոտել, Հիպոկրատ, Գալեն, Իբն Սինա) այնքան էլ հեշտ չէր: Գարեբով արմատացած կարծիքներն ու տեսակետները դժվար էր փոխել: Նույնիսկ այն դեպքում, երբ անտիկ շրջանի ու միջնադարի իմաստասերների միանշանակ հետևությունները հակասում էին դիտարկվող իրողությունը, այսուհանդերձ՝ ճշմարիտ էր համարվում նրանց կարծիքը: Պատահական չէ, որ նույնիսկ վերածննդի հանճար Միքելանջելոն՝ մեծարելով Գալենին և Ավիցենային, գրել է. «Ավելի լավ է սխալվել՝ պաշտպանելով Գալենին և Ավիցենային, քան լինել ճիշտ՝ պաշտպանելով ուրիշներին» (13, Շ. 14):

Այսուհանդերձ, միջնադարյան հայ բժշկագիտության մեջ մարդակազմության զարգացման որոշակի մակարդակի մասին է խոսում հենց թեկուզ այն փաստը, որ գիտության այս բնագավառի վերաբերյալ աշխատանքներ են գրվել նույնիսկ բժշկագիտության հետ անմիջական կապ չունեցող անձանց՝ Ներսես Լամբրոնացու (2, էջ 91) և Գրիգոր Տաթևացու կողմից (11, հ. եր., էջ 229-282): Ի դեպ, «Գիրք հարցմանցի» 5-րդ հատորում Տաթևացին մարդակազմությունից բացի արժարժում է սաղմնաբանական և բնախոսական խնդիրներ: Դժվար է հանդիպել ախտաբանությանը նվիրված որևէ միջնադարյան հայերեն բժշկարանի, որտեղ մի բաժին («Վասն կազմութեան մարդոյն» կամ «Յաղագս բնութեան մարդոյն» վերնագրերով) հատկացված շինի մարդակազմությունը: Միջնադարյան հայ բժշկագիտության մեջ մարդակազմության զարգացմանն իհարկե նպաստել են հունա-հռոմեական դասականների կազմախոսական և բնախոսական գործերի հայերեն թարգմանությունները (Արիստոտել, Հիպոկրատ, Գալեն, Նեմեսիոս Եմեսացի), մասնավորապես, VIII դ. Գրիգոր Նյուևացու «Յաղագս կազմութեան մարդոյն» գործի, Ստեփանոս Այոնեցու և Դավիթ Հյուպատոսի հունարենից հայերեն թարգմանությունը (տե՛ս նաև այս թարգմանության Ս. Վարդանյանի աշխատասիրությամբ վերջերս հրատարակված քննական բնագիրը (8): Եվ, իհարկե, միջնադարյան հայ բժշկագիտության այդ բնագավառում որոշիչ են եղել Կիլիկյան Հայաստանում XII-XIV դդ. ստեղծված մարդակազմական գործերը: Միջնադարյան հայերեն մատենագրության մեջ կազմախոսության վերաբերյալ առկա հարուստ նյութն առիթ է տվել մի շարք հայագետների հայտնել այն կարծիքը, որ միջնադարյան Հայաստանում մարդակազմությունը զարգացել է սեփական փորձի և դիտողականության վրա, հիմքում ունենալով ոչ միայն դիահերձումների, այլև՝ մահապարտյալների

կենդանահատումների (*vivisectio*) մեթոդը⁶: Ահա այս նախադրյալների պարագայում միջնադարյան հայ բժիշկները հիմնականում բավականին իրական պատկերացումներ ունեին մարդու նորմալ կազմախոսության մասին:

Խնդրո առարկա «Ուսումն բժշկութեանն է այս» գործի մեջ հեղինակը մարդակազմությունը շարադրում է հետևյալ հաջորդականությամբ. կմախքի կառուցվածքի, գլխի, կրծքավանդակի, որովայնի խոռոչի, միզասեռական համակարգի, զգայարանների, անոթային և հոգային համակարգի կազմախոսություն: Ոսկրաբանության (*osteologia*) բաժինը (բժշկարանի «Վեցերորդ դուռն յիշէ գոսկրանքն, թէ որպէս գոյացուց Տէր աստուած» գլուխ) սկսվում է կմախքը կազմող ոսկրերի նկարագրությամբ: Ըստ Ամիրգովլաթի, կմախքը կազմող ոսկրերը հիմնականում կատարում են հենարանի դեր, առանց որի մարդը չի կարող շարժվել. «Գիտացիր, որ Աստուած զմարդուն ոսկերքն հիմն և սուն է արել անձինն և առանց ոսկր մարդ չկարել կանկնիլ» (ՄՄ, ձեռ. 2^ր 8871, էջ 11ա): Տղամարդկանց մոտ կմախքը կազմող ոսկրերի թիվը 248 է, իսկ կանանց մոտ ոսկրերը շորսով ավել են, ընդ որում, այդ ավելի ոսկրերը ծննդաբերության ժամանակ բացվում են, իսկ դրանից հետո գալիս են իրենց նախկին դիրքին:

Այնուհետև Ամիրգովլաթը նկարագրում է գանգոսկրի կառուցվածքը. այն կազմված է վեց ամուր կարերով իրար միացած առանձին ոսկրերից, որտեղ գտնվում է մարդու համար շատ կարևոր «մեծ և պատուական» օրգանը՝ ուղե-

⁶ Բժշկագիտական շրջանակների շեշտված ուշադրությանն արժանացավ ակադ. Լ. Խաչիկյանի դեռևս 1947 թ. հրատարակած հոդվածը (6, 83-90), որ հեղինակը փաստում է XIII դ. միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր մատենագիր Հովհաննես Երզնկացու ֆարգնետից մեկում տեղ գտած այն վկայությունը, որը հավաստում է Կիլիկյան Հայաստանում կիրառվող դիախերձումների ու կենդանահատումների փաստը: Որ դիախերձումները Հայաստանում պատահական բնույթ չեն կրել, հավաստում է նաև Հայկական Կիլիկիայում XIII դ. ապրած և ստեղծագործած ականավոր փիլիսոփա գիտնական Վահրամ Ռաբունու՝ Գրիգոր Նյուսացու «Յաղագս մարդակազմութեան» գործի մեկնության մեջ անկա վկայությունը. «Իւրաքանչիւրն, որ ի ներս ի մեզ է սիրտն, լեարդն, փորոտիքն, երակքն եւ այլ, որ ի մեզ է, թէ ի՞նչ տեսութիւն եւ կայումն ունի[ն], կամ թէ գիւ՛րդ, կամ որպէ՛ս են սոքա՛ հերձին զմահապարտս ի մարդկանց եւ տեսին աշօք» (5, էջ 294):

XIII դ. գիտնական վարդապետ Վարդան Արևելցու մեկ այլ վկայություն ևս հաստատում է բուն Հայաստանում դիախերձման և կենդանահատման կիրառման գոյության փաստը. «Հարց. Բժշկութիւն որպէ՛ս ուսան: Պատասխանի. զոր հերձելով եւ զոր նեխելով, եւ զոր սովեցան (=7) էին, եւ գինի տային ըմպել, որ ետայր երակնին և զշարժումս [արեան] տեսել ուսան» (4, էջ 63):

Անդրադառնալով այս վկայությանը, բանասեր Փ. Անրաբյանն այն կարծիքն է հայտնում, որ միջնադարյան Հայաստանում դիախերձում և կենդանահատում կատարելով, չեն սահմանափակվել միայն առանձին օրգան միավորների ուսումնասիրութամբ, դրանով փորձ է արվել պատկերացում կազմել արյան շրջանառության մասին (4, էջ 61-64): Այսուհանդերձ, Ս. Վարդանյանը այն կարծիքն է հայտնում, որ միջնադարյան հայ մատենագիրների գործերում տեղ գտած վերոհիշյալ վկայությունների համար սկզբնաղբյուրի դեր է կատարել Կլավդիոս Գալենի «De anatomia mortuum» աշխատությունը (10, էջ 155-157):

ղը, ուր տեղակայված են հինգ զգայարանների՝ տեսողության, լսողության, հոտառության, ճաշակելիքի և շոշափելիքի կենտրոնները: Գլխուղեղը ներսից և դրսից պատված է փափուկ և կարծր թաղանթով, ունի երեք բաժին (խոսքը գլխուղեղի երեք փորոքների մասին է), որոնք միմյանց միացած են արյան անոթներով հարուստ «պոտունի տմաղի» միջոցով. «Եւ ինքն Գ (3) բաժին է, և այն, որ պոտունի տմաղ ասէն և այն ամէն բաժինն իրար ի կիպ է, և այն պոտունին կարմեր երկնի կայ և ինքն ի ժիր շարժման է» (ՄՄ, ձեռ. 2^ր 8871, էջ 12բ):

Բժշկարանի ոսկրաբանության բաժնում ավելի հանգամանորեն է նկարագրված ողնաշարը. այն կազմված է 24 ողերից, որոնցից դուրս են գալիս սպիտակ «թելանման հյուսվածքներ». (խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, ողնուղեղից դուրս եկող ներվարմատների մասին է). «Եւ յամէն ողոշարն Բ (2) ծակ ունի՝ մէկն յաջն դէհն և մէկն ձախն: Եւ այն ծակն քիչ մի ըղեղէն կայ, որ իրէնն հարամ ըղուղ ասէն և հաքմնին իրենն նուխայ ասէն» (ՄՄ, ձեռ. 2^ր 8871, էջ 12ա): Կողոսկրերը քսանչորսն են, որոնք իրենց մի ծայրով կպած են ողնաշարին, իսկ մյուս ծայրով ազատ են (այս դեպքում խոսքը, հավանաբար, ծփան կողերի մասին է). «Եւ այլ քովի ոսկրն Ի (20) չորս է և որն յերկան է և որն կարճ և այնոր կող ասէն: Եւ տասնուչորս նայ էս կողերուն ծարերն գլուխն ի կրծոցն ոսկրն ի կիպ է: Եւ տասն կող այլ կայ, որ մէկ ծայրն ի ողոշարն ի կիպ է և ծայրն այլ ոսկրն կիպ չէ: Եւ այս ամէն կողերն լարման է գետ աղեղն: Եւ այնոր համար ստեղծ Աստուած զմարդուն կողն, որ պահարան լինի միջի անդամոցն, և յորժամ քուն լինի և զանձն ի գետին դնէ՝ նայ կողն զմիջի զօղուածքն պահէ և զսիրտն այլ պահէ» (ՄՄ, ձեռ. 2^ր 8871, էջ 12ա): Ըստ Ամիրգովլաթի, տարբերակվում են կմախքը կազմող՝ երկար, կարճ, բարակ, հաստ, թանձր և նոսր ոսկրեր. «Եւ Տէր Աստուած զմարդուն ոսկրն, զորն յերկան է արել և զորն կարճ և զորն բարակ և զորն հաստ և զորն գունդ և զորն նոսր և զորն ծանձր: Եւ յայսմ ամէնն խորհուրդ կայ ...» (ՄՄ, ձեռ. 2^ր 8871, էջ 12ա):

Բժշկարանի հաջորդ բաժնում հեղինակն անդրադառնում է ներքին օրգանների կազմախոսությանը: Ըստ հեղինակի՝ սիրտը, թոքը, շնչափողը գտնվում են ստոծանուց վերև, իսկ ստոծանուց ներքև՝ ստամոքսը, լյարդը, փայծաղը, աղիները, ինչպես նաև՝ միզասեռական համակարգը: Հարկ է նկատել, որ վերոնշյալ օրգանների կազմախոսությունն Ամիրգովլաթը դիտարկում է բնախոսությանը զուգընթաց, սկզբունք, որի ակունքները մենք տեսնում ենք հունահռոմեական բժշկության մեջ (Հիպոկրատ, Գալեն): Կրկին արձանագրենք այն հանգամանքը, որ ներքին օրգանների կազմախոսությանն ու բնախոսությանը վերաբերող մի շարք հարցադրումների վերաբերյալ Ամիրգովլաթի պատկերացումներն, անշուշտ, շատ ավելի խորն են ու ամբողջական, քան նրանցից առաջ հայերեն լեզվով մեզ հայտնի մարդակազմական գործերում:

Ներքին օրգանների կազմախոսությանը հաջորդում է մարդու հինգ զգայարանների բնախոսության բաժինը: Մարդն իր հինգ զգայարանների շնորհիվ

ունի հինգ զգայություն՝ «զաչացն սգայութիւն» (տեսողություն), երկրորդը՝ «լսելիքը՝ դրված է ականջում» (լսողություն), երրորդը՝ «քթի մէջ է» (հոտառություն), չորրորդը՝ «համ առնողն է, տպավորված է լեզվի մէջ» (համի զգացողություն), հինգերորդը, որ «... իմանում է խոշորը, կակուղը, ծանրը և թեթևը, հատուկ է ձեռքին» (շոշափելիք): Այդ հինգ զգայարանների միջոցով է մարդն առնչվում արտաքին աշխարհին: Ուշագրավ է, մասնավորապես, բժշկարանի «Վասն ստեղծման և արինուածոց աչիցն» գլուխը, որտեղ առկա է տեսողական նյարդերի խաչվածքի (*chiasma opticum*) վերաբերյալ Ամիրգովլաթի կողմից արված հայտնի գծանկարը (էջ 17բ): Անշուշտ տեսողական օրգանի կազմության և բնախոսության գործառույթների խնդիրները լավագույնս ներկայացված են Մխիթար Հերացու «Վասն շինուածոց և յօրինուածոց աչացն» պատառիկում, որը տեղ է գտել ՓԲ դարի բժիշկ Աբուսայիդի «Յաղագս կազմութեան մարդոյն» աշխատության ՓԷ դարի սեբաստահայ բժիշկ Ասար Սեբաստացու խմբագրած տարբերակում (1, էջ 178-188), Ամիրգովլաթը ևս, գուցե և հետևելով Հերացուն, նկարագրում է աչքի յոթ թաղանթները, երեք գիճութուններն ու տեսողական ներվերը, ի տարբերություն Հերացու՝ դրանք շարադրելով մեկ ընդհանուր գլխում⁷: Բժշկարանում առանձին գլուխներով դիտարկված են նաև մյուս չորս զգայարանների (ականջի, քթի, բերանի և լեզվի, ինչպես նաև ձեռքի, որպես շոշափելիքի օրգանի) բնախոսական գործառույթները:

Ինչպես մարդակազմության բոլոր բաժիններում, այստեղ ևս տեսանելի է Ամիրգովլաթ-տեսաբանի բնագիտական ընկալումների վրա արիստոտելյան նպատակաբանության (*teleologia*) տեսության ազդեցությունը (բնության մեջ և մարդու օրգանիզմում յուրաքանչյուր երևույթի զարգացումը ընթանում է ի սկզբանե կանխորոշված նպատակահարմարությամբ՝ «... բնության մեջ ոչինչ չի լինում առանց նպատակի»): Ինչպես հայտնի է, արիստոտելյան նպատակահարմարությունը օրգանական աշխարհում դիտարկվում է նպատակային պատճառի և անհրաժեշտության տեսանկյունից («նպատակային պատճառ» սա է ցանկացած կենդանի օրգանիզմի զարգացման սկիզբն ու էությունը): Ըստ Արիստոտելի՝ կենդանի օրգանիզմը մի ավարտուն ամբողջություն է, որի սկիզբը սերմն է (սերմնաբջիշը), որի մեջ ի սկզբանե կան հասուն օրգանիզմի բոլոր բաղկացուցիչները՝ հյուսվածքներն ու օրգանները (դեմք, ձեռք, ոտք, թոք, սիրտ, ստամոքս և այլն), որոնք իրենց որոշակի գործառույթներով ամբողջության մեջ ապահովում են օրգանիզմի կենսունակությունը. «... Չէ որ յուրաքանչյուր սերմից զարգանում է ոչ թե ինչ-որ պատահի, այլ սրանից սա և

⁷ Տեսողական օրգանի կազմախոսության և բնախոսության, մասնավորապես տեսողական ներվերի խաչվածքի՝ երկու հայ մեծ բժշկապետերի դատողությունների վերաբերյալ ուշագրավ մասնագիտական վերլուծություն ունի հայտնի ակնաբույժ, պրոֆ. Բ. Մելիք-Մուսայանը (26, էջ 29-36):

ցանկացած սերմ չի կարող ծագել ցանկացած մարմնից, որովհետև սերմը իրենով պայմանավորում է ծագումը, զարգացումը, նպատակը» (15, 1 1, 639Ճ 14-23, 640Ճ 1-25, 642A-640Ճ): Այդքանով իսկ, թե՛ բնության մեջ և թե՛ կենդանի օրգանիզմում ոչինչ չի կատարվում առանց նպատակի, յուրաքանչյուր մաս, յուրաքանչյուր օրգան ունի իր նպատակաուղղվածությունը, որով էլ պայմանավորվում է նրա բնախոսական գործառույթը:

Ուշագրավ են Ամիրզովլաթի ընդհանուր պատկերացումներն անոթաբանության (*angiologia*) վերաբերյալ, որոնք արծարծվում են բժշկարանի «Վասն ստեղծման սրտին, որ է թագաւոր ամենայն անձինն» և «Վասն թիւ երակացն, թէ քանի են և ընդ քանի բաժանին» գլուխներում: Ըստ Ամիրզովլաթի՝ զարկերակների թիվը 520 է, զարկերակները դուրս են գալիս սրտից, իսկ լյարդից՝ երակները. «Գիտացիր, որ ամէն երակն մարդուն ԳՃԿ (360) երակ է և այս ԳՃԿ էս գիտացիր՝ ճՄԵ (155) երակ կու շարժի և ԲՃԺ (210) չի շարժի: Եւ այս ամէն շարժող երկէն Ա (1)ն կու դադար եփ մարդն հիւանդ լինի և այս երկներուն, որ կայ նայ Գ (3) երակ մեծ է. Ա. կիֆալն է և Ա. ակհալն է և Ա. պասիլիկն է: Եւ ի յայս Գ (3) մեծ երակն յամէն մէկ ճԻ (120) երակ է բուսել և այս երկնին որպէս ծառ և ճուղ է: Եւ այն երկնին, որ ի շարժմանէ ի սրտէն կելնէ և այն, որ անշարժ է, ի լերդեն կելնէ» (ՄՄ, ձեռ. 2^ր 8871, էջ 20ա): Ամիրզովլաթը, փաստորեն, հետևելով անոթաբանության գալենյան ֆիզիոլոգիական պատկերացումներին, ընդունում է օրգանիզմում արյան երկու իրարից անջատ, անկախ՝ զարկերակային (կենտրոնը՝ սիրտ) և երակային (կենտրոնը՝ լյարդ) համակարգերի առկայությունը: Զարկերակների անոթազարկի ուժով է պայմանավորված արյան շրջանառությունն օրգանիզմում, որն իրագործվում է նախասրտերում և փորոքներում (այստեղ կրկին տեսանելի են գալենյան պատկերացումները սրտի աշխատանքի վերաբերյալ): Նկատենք, որ իր ժամանակի համար զարմանալի կանխատեսումով հանճարեղ պերգամացին կարողացել էր դիտարկել սրտիսփոցի մկանային և ներոգեն գործոնը (19, Շ. 229-230), դրույթ, որն իր գիտական հիմնավորումը ստացավ ժամանակակից ֆիզիոլոգիայի մեջ:

Ամփոփելով բժշկարանի կազմախոսության և բնախոսության բաժինների վերլուծությունը, պետք է արձանագրել, որ, անշուշտ, Ամիրզովլաթի նաև կազմախոսական տեսական գիտելիքներով է բացատրվում նրա, որպես գործնական բժշկի, վիրաբուժական հմտությունը: Իսկ որ հմուտ բժշկապետը զբաղվել է նաև գործնական վիրաբուժությամբ, վկայում է ինքը՝ Ամիրզովլաթը. «... գործն է ձեռացն՝ և այն մարդուն ի միսն է և ի կաշին և ոսկրն, որպէս զկարելն և տաղ դնելն և զկոտորածն կապելն և զելածն ի տեղն դնելն և զոր ասոց նման է» (ՄՄ, ձեռ. 2^ր 8871, էջ 6ա):

Անկասկած Ամասիացի բժշկապետի տեսական գիտելիքներն ավելի ակնառու կերպով են դրսևորվում նաև դեղագիտության և դեղաբուժության բնա-

գավառներում, որի խոսուն վկաներն են այն բարձրարժեք դեղագիտարաններն ու դեղագրքերը («Ախրապատին» առաջին և երկրորդ, «Անգիտաց անպէտ»), որոնք մեծ բժշկապետը ստեղծեց իր բեղմնավոր, երկարատև գիտական կյանքի ընթացքում:

Հավելենք, որ Ամիրգովլաթ Ամասիացու, որպես տեսաբան բժշկի ինքնատիպությունը խնդրո առարկա բժշկարանում ավելի ցայտուն է դրսևորվում առողջապահության և հիգիենայի հարցերը վերլուծելիս, որը մեկ այլ ուսումնասիրության խնդիր է և որի հանգամանալից վերլուծությանը կանդրադառնանք առաջիկայում, մեկ այլ հրապարակման մեջ:

Ամփոփելով մեր դիտարկումները Ամիրգովլաթի «Ուսումն բժշկութեանն է այս» գործի բժշկագիտական արժեքի վերաբերյալ, փաստենք, որ այս ստեղծագործությունն իր սեղմ ծավալով հանդերձ, դառնալով հայ միջնադարյան տեսական բժշկագիտության կարևոր ձեռքբերումներից մեկը, իր գիտական մնայուն արժեքով բռնել է ժամանակի քննությունը և այսօր, գտնվելով մասնագետների գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում, հավաստում է ոչ միայն կիրառական, այլ նաև տեսական բժշկության առկայությունը միջնադարյան հայ բժշկագիտության մեջ:

ՍԿՉԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Աբուսայիդ**, Յաղագս կազմութեան մարդոյն, աշխ. Ս. Վարդանյանի, Եր., 1974:
2. **Ղ. Ալիշան**, Սիսուան եւ Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ, 1885:
3. **Ամիրդովլաթ Ամասիացի**, Անգիտաց անպէտ, խմբ. Կ. Բասմաշեանի, Վիեննա, 1926:
4. **Փ. Անթաբյան**, Միջնադարյան Հայաստանում իրագործուող դիաֆերձման վերաբերյալ եւս մէկ նոր վկայութիւն, Սիոն, թիւ 3, Երուսաղեմ, 1977:
5. **Գ. Գրիգորյան**, Միջնադարյան Հայաստանում դիաֆերձման գոյութիւնը հավաստող մի նոր փաստ. - «Բանբեր Մատենադարանի», N 6, Եր., 1962:
6. **Լ. Խաչիկյան**, Դիաֆերձումը հին Հայաստանում, ՀՍՍՌ ԳԱ, Տեղեկագիր, N 4, Եր., 1947:
7. Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ, կազմեցին Ս. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Եր., 1970:
8. Ս. Գրիգոր Նիւսացի, Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն, քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրութիւնները Ս. Վարդանյանի, էջմիածին, 2008:
9. **Ս. Վարդանյան**, Ամիրդովլաթ Ամասիացու հայկական աղբյուրները. - «Պատմա-բանասիրական հանդես» N 1-2, Եր., 1994:
10. **Ս. Վարդանյան**, Միջնադարյան Հայաստանում դիաֆերձման և կենդանահատման հարցի շուրջ. - «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», N 3, Եր., 1995:
11. **Գ. Տաթևացի**, Գիրք Հարցմանց, Երուսաղեմ, 1993:
12. **Ավ. Տեղ-Պողոսյան**, Բիոլոգիական մտքի զարգացումը Հայաստանում հնագույն ժամանակներից մինչև 18-րդ դարը, Եր., 1960:
13. **Абу Али Ибн Сина**, Канон врачебной науки, кн. 1, изд. второе, Ташкент, 1981.
14. **Амирдовлат Амасиаци**, Ненужное для неучей, коментированный пер. С. Варданян, Москва, 1990.
15. **Аристотель**, О частях животных, пер. В. Карпова, Москва, 1937.
16. **Аристотель**, Сочинения в четырёх томах, т. 3, Москва, 1981.
17. **Г. Арутюнян**, Гинекология и акушерство в Армении в древние и средние века, Ереван, 1974.
18. **П. Бадмаев**, Основы врачебной науки Тибета Жуд-Ши, Москва, 1991.

19. **С. Варданян**, *Амирдовлат Амасиаци, армянский естествоиспытатель и врач XV в., Москва, 1987.*
20. **К. Гален**, *О назначении частей человеческого тела, под. ред. акад. В. Терновского. Москва, 1971.*
21. **Гиппократ**, *Избранные книги, пер. В. Руднева, Москва, 1994.*
22. **В. Иллич-Свитыч**, *Опыт сравнения ностратических языков, Москва, 1971.*
23. **С. Ковнер**, *Очерки истории медицины, вып. второй, Гиппократ, Киев, 1883.*
24. **М. Левит**, *Основные аспекты изучения истории медицины, Москва, 1973.*
25. **Т. Мейер Штейнег и К. Зудгоф**, *История медицины, Москва, 1926.*
26. **Б. Мелик-Мусян**, *Глаз и зрительный нерв по манускриптам врачей армян XII- XV веков. - «Մտնենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու», N 2, Երևան, 1950.*
27. **Л. Оганесян**, *История медицины в Армении, ч. III, Ереван, 1946.*
28. **Платон**, *Сочинения в четырёх томах, т. 3, ч. 1, Москва, 1971.*
29. **И. Рожанский**, *Понятие «природа» у древних греков, «Природа», N3, Москва, 1974.*
30. **И. Рожанский**, *Развитие естествознания в эпоху античности, Москва, 1979.*

